

سیمای مرگومیر در بیمارستان صنعت نفت مسجدسلیمان بر اساس گواهی‌های فوت صادره طی سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۸ خورشیدی

محمد مهدی احمدیان عطاری^{الف}، علی اکبر صفری^ب، کوروش کبیر^ج

^{الف} مرکز تحقیقات گیاه‌درمانی و طب مکمل مبتنی بر شواهد، دانشگاه علوم پزشکی البرز، کرج، ایران

^ب گروه داروسازی سنتی، دانشکده طب ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران

^ج گروه پزشکی اجتماعی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی البرز، کرج، ایران

چکیده

هم‌زمان با اکتشاف نفت در سال ۱۲۸۷ خورشیدی و حفر اولین چاه نفت در مسجدسلیمان، توجه به نیازهای اجتماعی نظیر مسکن و بهداشت و درمان در اولویت‌های شرکت نفت ایران و انگلیس قرار گرفت تا بدین‌وسیله در راستای ارتقای بهره‌وری و کسب منافع حداکثری، زمینه‌های لازم فراهم گردد. از اقدامات این شرکت، ساخت دواخانه و بیمارستان به‌عنوان محلی برای ارائه خدمات بهداشتی و درمانی کارکنان (ایرانی - خارجی)، کارگران و خانواده‌های آنها بود. یکی از ویژگی‌های بیمارستان مسجدسلیمان، سامانه مدون ثبت گواهی فوت آن است. گواهی‌های فوت در بازه زمانی زمستان ۱۳۵۰ تا بهار سال ۱۳۵۸ از طرف بهداری شرکت نفت در اختیار نویسندگان قرار گرفته است. این پژوهش در نظر دارد با استفاده از داده‌های ثبت‌شده در این گواهی‌ها، گزارش توصیفی آنها از جنبه جنسیت، اشتغال (شاغل - بازنشسته - وابسته) و علل مرگ را ارائه نماید.

داده‌های ۳۲۶ گواهی با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد بررسی قرار گرفت. از نظر جنسیت، ۱۴۰ زن (۴۲/۹ درصد) و ۱۸۶ مرد (۵۷/۱ درصد) در بازه سنی صفر تا ۱۱۵ سال و میانگین سنی ۵۵ سال (۹ نفر به دلیل عدم ثبت سال ولادت در محاسبه میانگین لحاظ نشد) بودند. از نظر اشتغال، ۵۷ شاغل (۱۷/۵ درصد)، ۱۸ بازنشسته (۵/۵ درصد)، ۲۳۳ نفر وابسته (۷۱/۵ درصد) و ۱۸ نفر سایرین (۵/۵ درصد) بودند. از نظر سنی، بیشترین فراوانی در گروه ۸۴-۶۵ سال به تعداد ۱۳۲ نفر (۴۰/۵ درصد) و کمترین فراوانی در گروه ۲۴-۱۹ به تعداد ۵ نفر (۱/۵ درصد) بودند. از نظر علت، بیشترین فراوانی‌ها مربوط به سکته قلبی و مغزی ۷۱ نفر (۲۱/۸ درصد)، سرطان ۵۸ نفر (۱۷/۸ درصد) و عفونت‌ها و نارسایی قلبی هر کدام ۴۶ نفر (۱۴/۱ درصد) و کمترین مقدار مربوط به ایست قلبی ۱ نفر (۰/۳ درصد) و بیماری‌های مادرزادی ۲ نفر (۰/۶ درصد) بود. از نظر گروه سنی و علت، در گروه‌های سنی بالای ۴۵ سال مهم‌ترین علت مرگومیر، سکته‌های مغزی و قلبی بوده است، درحالی‌که در گروه ۴۴-۲۵ سال سرطان به‌عنوان مهم‌ترین علت مرگ می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: صنعت نفت، مسجدسلیمان، بیمارستان، بهداشت، درمان، مرگومیر

مقدمه

مسجدسلیمان در ۱۴۹ کیلومتری شمال شرقی اهواز قرار دارد. این شهر مرکز شهرستان مسجدسلیمان است که از شمال به شهرستان‌های لالی و گتوند، از شرق به شهرستان‌های اندیکا و ایذه، از غرب به شهرستان شوشتر و از جنوب به شهرستان هفتگل محدود شده است.

به دلیل وجود یک بنای باستانی که احتمالاً آتشکده بوده، منطقه کنونی مسجدسلیمان به سرمسجد موسوم بوده است. سرمسجد هم‌اکنون نیز به‌عنوان یکی از محله‌های شهر در شمال شرقی مسجدسلیمان قرار دارد. در این محله یک تپه

باستانی وجود دارد که آتشکده در بالای آن است. این شهر در ۱۳۰۳ به مسجدسلیمان تغییر نام داد و این نام در ۱۳۰۵ به تصویب مجلس شورای ملی نیز رسید.

استخراج نفت در مسجدسلیمان

پیشینه نفت در ایران

گزارش‌های جغرافی‌دانان و سفرنامه‌نویسانی همچون ابن‌حوقل و یاقوت حموی نشان می‌دهد، نفت از دیرباز در برخی مناطق ایران، مانند فارس، باکو، فرغانه و اطراف سمرقند، به شکل چشمه‌های جوشان وجود داشته است (۵، ۶). استفاده از نفت در پزشکی نیز پیشینه طولانی داشته و محدود به تمدن

ترتیب به یک نمره خوانده می شوند که بیشترین آن نمرهٔ چهل است. برخی ساختمان های مسجدسلیمان که در دورهٔ فعالیت شرکت نفت ایران و انگلیس ساخته شده اند، سبک معماری انگلیسی داشتند که اغلب در اثر گسترش و نوسازی در شهر تخریب شده اند. بخش هایی از آن هنوز به نام های انگلیسی آن دوره، مانند منطقهٔ کمپ کرسنت، اسکاج کرسنت و کمیک لب کرسنت (Chemic Lab) معروف است (۱۲).

اسم برخی محله ها هم از نام طوایفی گرفته شده است که برای اولین بار در آنجا سکونت داشته اند؛ مانند مال جونکی. برخی جاها هم به نام افرادی که از شهرهای دیگر برای کار به مسجدسلیمان آمده بودند، نام گذاری شده است؛ مانند لاین اصفهانی ها یا محل اقامت کارکنان خارجی شاغل در شرکت نفت مانند لاین هندی ها (۱۲).

بیمارستان صنعت نفت مسجدسلیمان

بر اساس اسناد، بیمارستان صنعت نفت مسجدسلیمان در ۱۳۰۳ خورشیدی تأسیس شد و در زمان خود مجهزترین بیمارستان خاورمیانه بود؛ چنان که رضاشاه هنگامی که بیمار شد، برای درمان به این بیمارستان آورده شد (۱۳). این بیمارستان در آغاز تأسیس ۹۹ تخت داشت که این تعداد با گذشت زمان افزایش یافت و بر اساس گزارش سال ۱۳۴۴، به ۱۶۵ تخت رسید و مجهز به بخش های جراحی، داخلی، اطفال، چشم پزشکی، بیماری های زنان و زایمان، و بیماری های مسری شد و همچنین دارای آشپزخانه، رختشوی خانه، آزمایشگاه، بخش انتقال خون و دستگاه عکسبرداری با قدرت هزار میلی آمپر بود (۱۴).

یکی از نکات مثبت این بیمارستان، وجود سیستم مستندسازی مناسب آن است. یکی از مواردی که به شکل قابل توجهی مستندسازی شده، گواهی های فوت این بیمارستان می باشد که دوزبانه و بسیار منظم تنظیم شده است (شکل ۱). گفتنی است که از همین گواهی های فوت برای پژوهش حاضر استفاده شده است.

هدف مطالعه

بررسی گواهی های فوت بیمارستان صنعت نفت مسجدسلیمان در بازه زمانی زمستان ۱۳۵۰ تا بهار سال ۱۳۵۸ شمسی و استخراج سیمای مرگومیر این شهر در بازه زمانی فوق می باشد.

اسلامی نبوده است. دیوسکوریدس نفت را به دو نوع سیاه و سفید تقسیم کرده و منشأ نفت را بابل دانسته است. رازی در کتاب الحاوی خود «نقط/نفت» را ذیل «قفر» آورده و آن را به تنهایی برای آب مروارید و با سایر داروها برای درد مفاصل و نقرس سودمند دانسته است (۷). ابوریحان بیرونی در الصیدنه معادل سریانی نفت را فقط دانسته است که نشان می دهد آشنایی با نفت جغرافیای وسیعی داشته است (۸).

استخراج نفت در ایران

نفت در گذشته به شکل چشمه های جوشان در مناطقی مانند بابل و باکو وجود داشت و مردم از آن بهره مند می شدند. در ایران یک بازرگان بریتانیایی، به نام ویلیام دارسی، موفق شد در سال ۱۹۰۱ میلادی در قالب یک کنسرسیوم نفتی نظر موافق مظفرالدین شاه را برای در اختیار گرفتن امتیاز استخراج نفت جلب نماید. حفاری ها در قصر شیرین و رامهرمز بی نتیجه ماند تا اینکه با کمک داده های محلی، حفاری در منطقه ای در مسجدسلیمان که نفتون نامیده می شد، به نتیجه رسید (۱۰). استخراج نفت که در این سال ۴۳ هزار تن بود، تا آخر جنگ اول جهانی به سالیانه یک میلیون تن و تا ۱۹۲۵ میلادی به بیش از چهار میلیون تن در سال رسید. مسجدسلیمان تا سال ۱۹۲۸ میلادی تنها منبع استخراج نفت ایران بود تا اینکه در این سال در میدان نفتی عظیم هفتگل نیز فوران نفت آغاز و مسجدسلیمان در تولید نفت از انحصار خارج شد (۱۱).

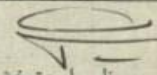
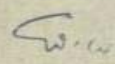
شرکت - شهر مسجدسلیمان

شرکت - شهر (Company town) به شهرهایی گفته می شود که به خاطر وجود یک شرکت یا تشکیلات بزرگ شکل می گیرند. در این شهرها معمولاً کسانی کار می کنند که یا در استخدام شرکت هستند و یا به ارائه خدمات و کالا به کارگران و کارمندان آن شرکت مشغول می باشند. این شهرها اغلب توسط شرکت کارفرمایان به مجموعه های رفاهی مانند فروشگاه، سینما، عبادتگاه، پارک و ... مجهزند. با این تعریف، مسجدسلیمان یک شرکت - شهر است (۱۲).

به همین دلیل، نام محله ها بیشتر از نام چاه های نفت یا ادارات شرکت نفت گرفته شده است؛ مانند نمره یک که از نام چاه شماره یک گرفته شده است. بسیاری از محله ها به همین

شرکت ملی نفت ایران
NATIONAL IRANIAN OIL COMPANY

DEATH CERTIFICATE		گواهینامه فوت	
CERTIFICATE NO.	46	شماره گواهینامه	۴۶
DATE OF ISSUE	2 February, 1978	تاریخ صدور	۲۰۲۶/۱۲/۹
NAME	Mr. Sabsyar Tahmassebi	نام	سبزوآرطهماسبی
SURNAME	Tahmassebi	نام خانوادگی	طهماسبی
REG./B.J. NO.	84564	شماره کارمندی/کارگری	۸۴۵۶۴
CLASS NO.		شماره کلاس	
NATIONALITY	Iranian	ملیت	ایرانی
SHENASHAMEH NO.	183	شماره شناسنامه	۱۸۳
RESIDENCE PERMIT NO.		شماره پروانه اقامت	
ISSUED AT		محل صدور	توتراکی
DATE OF BIRTH	1284	تاریخ تولد روز	۷ ماه سرطان سال ۱۲۸۴
OCCUPATION	Retired	پیشه	بازنشسته
DATE EXPIRED	27.1.78 AT 11.30 A.M./P.M.	تاریخ فوت	۳۶/۱۲/۸ ساعت ۱۱/۳۰ صبح/بعدازظهر
PLACE OF DEATH	MIS. Hospital W.1	محل فوت	بخش ۱ - بیمارستان مسجد سلیمان
CAUSE OF DEATH	CA Bladder with secondaries in lungs.	علت فوت	سرطان مثانه متاستاز در ریه *
NAME OF FATHER	Shir Ali	نام پدر	شیرعلی
NAME OF MOTHER	Melek Nessa	نام مادر	ملک نسا
		 دکتر ابوالحسن رئیس اورژانس اورژانس اورژانس - منطقه مسجد سلیمان پزشک بیمارستان شرکت ملی نفت ایران	
MEDICAL OFFICER, NATIONAL IRANIAN OIL COMPANY		رونوشت برابر اصل است *	
 12.038.217-781			

شکل ۱: نمونه یک گواهی فوت بیمارستان سنت نفت مسجد سلیمان

مواد و روش‌ها

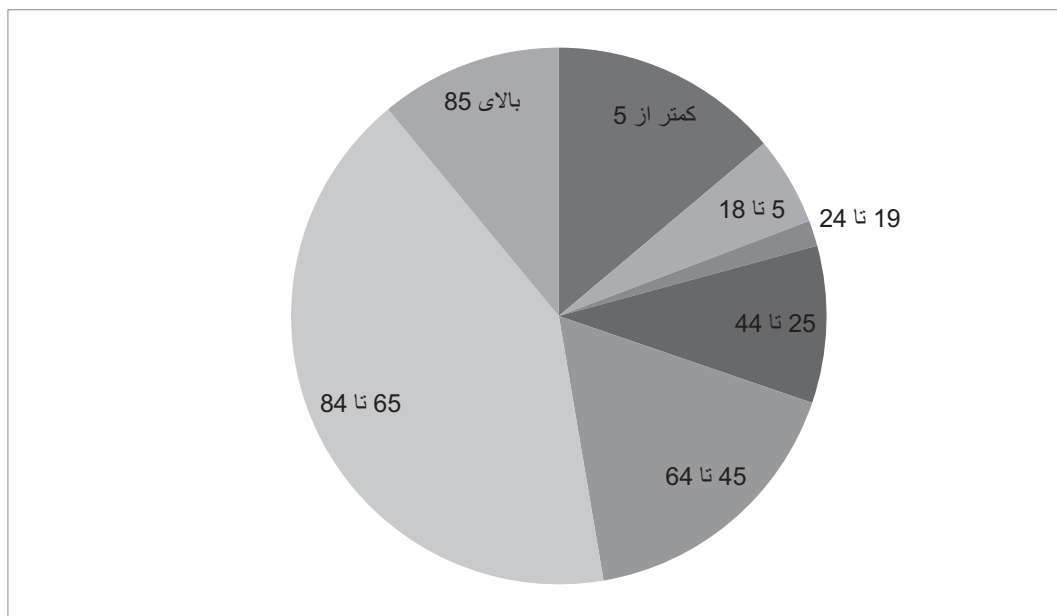
شده در این گواهی‌ها به تفکیک وارد نرم‌افزار اکسل گردید و سپس، گزارش توصیفی آنها در زمینه‌های جنسیت (مرد-زن)، اشتغال (شاغل-بازنشسته-وابسته) و علل مرگ به کمک نرم‌افزار SPSS تنظیم گردید.

گواهی‌های فوت بیمارستان صنعت نفت مسجد سلیمان در بازه زمانی زمستان ۱۳۵۰ تا بهار سال ۱۳۵۸ خورشیدی که از طرف بهداری شرکت نفت در اختیار نویسندگان قرار گرفت، به‌عنوان پایه این پژوهش در نظر گرفته شد. داده‌های ثبت

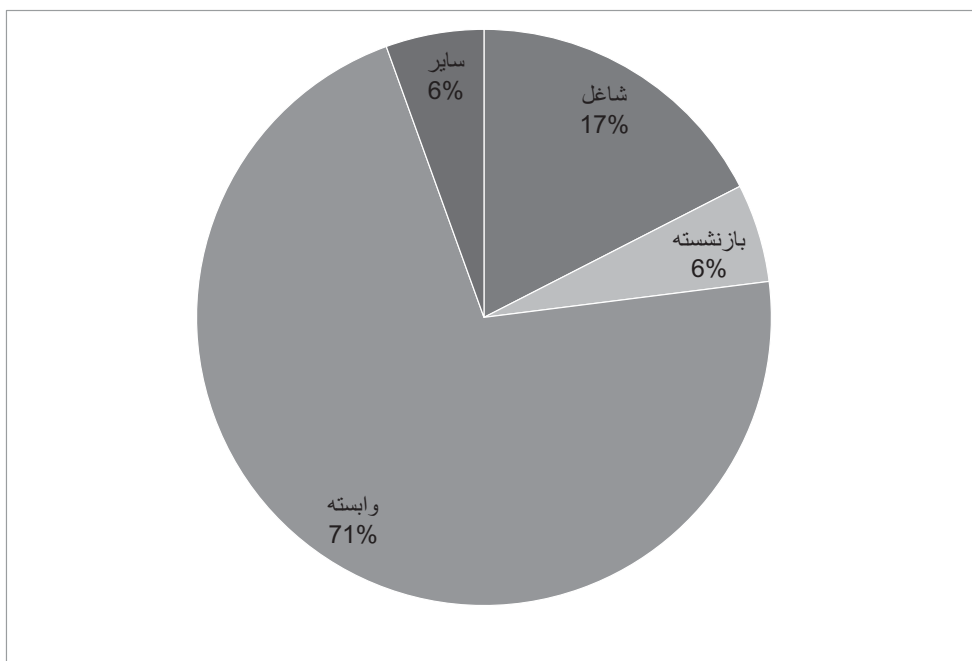
یافته‌ها

۵۸ نفر (۱۷/۸ درصد) و عفونت‌ها و نارسایی قلبی هر کدام ۴۶ نفر (۱۴/۱ درصد) و کمترین مقدار مربوط به ایست قلبی ۱ نفر (۰/۳ درصد) و بیماری‌های مادرزادی ۲ نفر (۰/۶ درصد) بود. از نظر گروه سنی و علت، در گروه‌های سنی بالای ۴۵ سال مهم‌ترین علت مرگومیر، سکته‌های مغزی و قلبی بوده است، در حالی‌که در گروه ۲۵-۴۴ سال سرطان به‌عنوان مهم‌ترین علت مرگ می‌باشد (نمودارهای پراکندگی سن درگذشتگان؛ وضعیت اشتغال آنان؛ فراوانی کلی علت مرگ و میر و نیز فراوانی علت مرگ و میر به نسبت سن درگذشتگان به ترتیب در شکل‌های ۲ و ۳ و نیز جداول ۱ و ۲ این مقاله آمده است).

داده‌های ۳۲۶ گواهی با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد بررسی قرار گرفت. از نظر جنسیت، ۱۴۰ زن (۴۲/۹ درصد) و ۱۸۶ مرد (۵۷/۱ درصد) در بازه سنی صفر تا ۱۱۵ سال و میانگین سنی ۵۵ سال (۹ نفر به دلیل عدم ثبت سال ولادت در محاسبه میانگین لحاظ نشد) بودند. از نظر اشتغال، ۵۷ شاغل (۱۷/۵ درصد) و ۱۸ بازنشسته (۵/۵ درصد) و ۲۳۳ نفر وابسته (۷۱/۵ درصد) و ۱۸ نفر سایرین (۵/۵ درصد) بودند. از نظر سنی، بیشترین فراوانی در گروه ۸۴-۶۵ سال به تعداد ۱۳۲ نفر (۴۰/۵ درصد) و کمترین فراوانی در گروه ۲۴-۱۹ به تعداد ۵ نفر (۱/۵ درصد) بودند. از نظر علت، بیشترین فراوانی‌ها مربوط به سکته قلبی و مغزی ۷۱ نفر (۲۱/۸ درصد)، سرطان

شکل ۲: نمودار درصد درگذشتگان بیمارستان صنعت نفت مسجدسلیمان بر اساس رده سنی.

شکل ۳: نمودار وضعیت اشتغال درگذشتگان بیمارستان صنعت نفت مسجدسلیمان

جدول ۱: فراوانی علل مرگومیر (به طور کلی) در بیمارستان صنعت نفت مسجدسلیمان بر اساس گواهی‌های فوت ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۸ خورشیدی

نام بیماری	معادل انگلیسی	تعداد	درصد
سکته مغزی و قلبی	CVA and Cardiac Attack	۷۱	۲۱/۸
سرطان	Cancer	۵۸	۱۷/۸
نارسایی قلبی	Heart failure	۴۶	۱۴/۱
عفونت	Infection	۴۶	۱۴/۱
بیماری‌های کبدی	Liver disease	۲۲	۶/۷
تصادف، جراحات و مسمومیت	Accidents, Injuries, poisoning	۲۱	۶/۴
بیماری مزمن انسدادی ریه	COPD	۲۱	۶/۴
پیری	Oldness	۱۸	۵/۵
نارسایی کلیوی	Renal failure	۴	۱/۲
نوزاد نارس	Neonatal and prematurity	۳	۰/۹
نواقص مادرزادی	Congenital disorders	۲	۰/۶
ایست قلبی	Cardiac arrest	۱	۰/۳
سایر	Other	۱۱	۳/۴

جدول ۲: فراوانی علل مرگ (به تفکیک سن) در بیمارستان صنعت نفت مسجدسلیمان بر اساس گواهی‌های فوت ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۸ خورشیدی

بازه سنی	علت مرگ	بیماری مزمن انسداد ریوی	سرطان	سکته مغزی و قلبی	نارسایی قلبی	بیماری مادرزادی	بیماری کبدی	نوزاد نارس	ایست قلبی	نارسایی کلیوی	پیری	عفونت	تصادف، جراحات و مسمومیت	سایر
بالای ۸۵	تعداد	۳	۳	۱۲	۷	۰	۱	۰	۱	۰	۴	۱	۲	۰
	درصد	۸/۸۰	۸/۸۰	۳۵/۳۰	۲۰/۶۰	۰/۰۰	۲/۹۰	۰/۰۰	۲/۹۰	۰/۰۰	۱۱/۸۰	۲/۹۰	۵/۹۰	۰/۰۰
۸۴-۶۵	تعداد	۱۰	۲۰	۳۱	۲۹	۰	۶	۰	۰	۲	۱۳	۱۱	۶	۴
	درصد	۷/۶۰	۱۵/۲۰	۲۳/۵۰	۲۲/۰۰	۰/۰۰	۴/۵۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۹/۸۰	۸/۳۰	۴/۵۰	۳/۰۰
۶۴-۴۵	تعداد	۳	۱۷	۱۹	۷	۰	۲	۰	۰	۲	۱	۱	۲	۰
	درصد	۵/۶۰	۳۱/۵۰	۳۵/۲۰	۱۳/۰۰	۰/۰۰	۳/۷۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۱/۹۰	۱/۹۰	۳/۷۰	۰/۰۰
۴۴-۲۵	تعداد	۱	۱۱	۱	۲	۰	۷	۰	۰	۰	۰	۳	۲	۳
	درصد	۳/۳۰	۳۶/۷۰	۳/۳۰	۶/۷۰	۰/۰۰	۲۳/۳۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۱۰/۰۰	۶/۷۰	۱۰/۰۰
۲۴-۱۸	تعداد	۰	۱	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۰
	درصد	۰/۰۰	۲۰/۰۰	۴۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۴۰/۰۰	۰/۰۰
۱۸-۵	تعداد	۰	۲	۳	۰	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۴	۵	۱
	درصد	۰/۰۰	۱۱/۸۰	۱۷/۶۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۱۱/۸۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۲۳/۵۰	۲۹/۴۰	۵/۹۰
کمتر از ۵	تعداد	۳	۳	۲	۰	۲	۳	۳	۰	۰	۰	۲۶	۱	۳
	درصد	۶/۸۰	۲/۳۰	۴/۵۰	۰/۰۰	۴/۵۰	۶/۸۰	۶/۸۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۵۹/۱۰	۲/۳۰	۶/۸۰

بحث و نتیجه‌گیری

هم‌خوانی دارد. درحالی‌که درصد باسوادان تا دهه پنجاه خورشیدی در مسجدسلیمان بالاتر از درصد باسوادان در جمعیت بومی ایران است، این روند از دهه ۶۰ روند نزولی پیدا می‌کند (۱۶). همه موارد فوق بیانگر این نکته است که مسجدسلیمان در دوره مورد مطالعه این تحقیق، از وضعیت اقتصادی-اجتماعی مناسبی بهره‌مند بوده است.

گواهی‌های صادر شده در آن زمان در مقایسه با گواهی‌های فعلی دارای اطلاعات کامل، خوانا، دوزبانه و تایپ شده بود که افزون بر قابلیت حفظ با گذشت زمان در صورت وجود هرگونه ابهام به دلیل دوزبانه بودن قابل رفع می‌باشد؛ درحالی‌که در مطالعه کیفیت ثبت گواهی‌های فوت صادره در بیمارستان‌های آموزشی و غیرآموزشی کرمانشاه، ۱۳ درصد ناخوانا، ۱۰ درصد فاقد ذکر مشخصات صادرکننده و ۴۳ درصد گزارش علت مرگ با اختصارات بودند (۱۷).

با توجه به اینکه ۵ درصد از گواهی‌های فوت مربوط به

مسجدسلیمان شهری است که حیات مجدد خود را از نفت و شکل‌گیری تشکیلات شرکت نفت کسب کرد. فراز و فرود این شهر بسیار وابسته به فراز و فرود وضعیت استخراج نفت در این منطقه است. نمودار جمعیت، وضع باسوادی و وضع اشتغال، نشان می‌دهد که مسجدسلیمان روزگار شکوفایی خود را در دهه ۵۰ خورشیدی، یعنی زمان مورد بررسی این مطالعه سپری می‌کرده است. جمعیت شهر مسجدسلیمان در دهه ۵۰ خورشیدی ۶ درصد کل جمعیت استان خوزستان بوده است. این جمعیت با وقوع جنگ تحمیلی به سبب مهاجرپذیر بودن مسجد سلیمان به حدود ۷ درصد در دهه ۶۰ خورشیدی افزایش یافت، اما در نهایت با کاهش تولید نفت در این شهر و رشد چشمگیر مناطق نفت‌خیز دیگر، جمعیت شهر در دهه‌های ۷۰ و ۸۰ با سقوط قابل توجهی به ترتیب به ۵ و ۳/۷ درصد کاهش یافت (۱۵). وضعیت سواد در مسجدسلیمان نیز با وضعیت جمعیت

توسعه ابتلای افراد به انواع سرطان را دارد. ناهنجاری‌های مادرزادی گزارش فوق با ۱/۶ درصد درمقایسه با ۰/۶ درصد در مطالعه ممکن است افزون بر توسعه موضوع ناهنجاری‌های مادرزادی طی زمان بنا به دلایل گوناگون، از جمله سبک زندگی، افزایش جمعیت و توسعه آلاینده‌ها، نشانی از توسعه علوم پزشکی در تشخیص دقیق‌تر این بیماری‌ها باشد (۱۸).

اینکه آیا در آن زمان تمام موارد مرگ‌ومیر منطقه در بیمارستان مسجد سلیمان ثبت می‌شده است یا نه، از محدودیت‌های این مطالعه برای نتیجه‌گیری‌های قطعی می‌باشد.

افرادی بود که هیچ رابطه‌ای با کمپانی نفت ایران و انگلیس نداشته‌اند، این مطلب نشانی از جایگاه کلی آن بیمارستان در ارائه خدمات عمومی در منطقه بوده است. ۷۱/۵ درصد گواهی‌های صادره مربوط به غیر شاغلین، حاکی از تعهد کمپانی به ارائه خدمات به وابستگان شاغلین بوده است.

با توجه به آمارهای سیمای مرگ در ایران ۱۳۹۴، سهم سرطان به‌عنوان علت مرگ ۱۹/۵ درصد و همین علت در سال‌های مورد مطالعه دارای سهم ۱۷/۸ درصد بود که جای تأمل از نظر امواج اجتماعی ایجاد شده طی سال‌های اخیر در

منابع:

- ابن‌حوقل. صورة الارض. ترجمه جعفر شعار. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶.
- استانداری خوزستان. بررسی اوضاع شهرستان مسجد سلیمان. اهواز: بی‌تاریخ.
- افشارسیستانی، ایرج. نگاهی به خوزستان، مجموعه‌ای از اوضاع تاریخی جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی منطقه. تهران: انتشارات بلور، ۱۳۶۹.
- امانپور، سعید؛ نقدی‌پور بیرگانی، معصومه؛ حبیبیان، بهار. بررسی جایگاه شهر مسجد سلیمان در نظام سلسله مراتب شهری استان خوزستان (۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵). نشریه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۳۹۰، شماره ۴.
- باور، سیروس. «شرکت شهر» مسجد سلیمان. نشریه جستارهای شهرسازی، ۱۳۹۰، شماره ۳۶، صص: ۹۲-۹۵.
- بیرونی، ابوریحان. الصیدنه فی الطب. ترجمه باقر مظفرزاده. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۴.
- تأسیسات بهداشتی صنعتی شرکت ملی نفت ایران. بورس ماهانه، ۱۳۴۴.
- خسروی، اردشیر؛ آقامحمدی، سعیده؛ کاظمی، الهه. سیمای مرگ در جمهوری اسلامی ایران. ۱۳۹۴: بیست علت اول مرگ به تفکیک گروه‌های سنی و جنسی. تهران: وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۵.
- رازی، محمدبن زکریا. الحاوی فی الطب. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۲۰۰۱.
- صفایی‌پور، مسعود؛ حبیبیان، بهار؛ نقدی‌پور بیرگانی، معصومه. مسجد سلیمان، نخستین نفت شهر خاورمیانه و تحولات جمعیتی و کالبدی فضایی آن در گذر زمان. پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، صص ۸۹-۱۱۵.
- عباسی شهنی، دانش. تاریخ مسجد سلیمان. تاریخ تحولات صنعت نفت. تهران: انتشارات هیرمند، ۱۳۹۴.
- فرهوشی، بهرام. فرهنگ زبان پهلوی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۶.
- کیوان‌آرا، محمود؛ زردویی گل‌عنبری، شیرین؛ کریمی، سعید؛ سقاییان‌نژاد اصفهانی، سکینه. کیفیت ثبت گواهی‌های فوت صادره در بیمارستان‌های آموزشی و غیر آموزشی شهر کرمانشاه. مدیریت اطلاعات سلامت، ۱۳۹۰، شماره ۱ (پیاپی ۱۷).
- لسترینج، گای. جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان. تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۶.
- Mir-Babayev MY. Azerbaijan's oil history—A chronology leading up to the Soviet era. Azerbaijan International. 2002;10(2):34-40.

